

Ιστορία. Η μεγάλη γεωγραφική ενότητα που διαμορφώνεται στον νοτιοανατολικό χώρο της Πελοποννήσου από τους ορεινούς όγκους του Πάρνωνα και του Ταΰγετου ήδη από την αρχή των ιστορικών χρόνων ονομάζεται Λακωνική και Λακεδαιμών (Όμηρος, Ηρόδοτος, Θουκυδίδης, Στράβων, Παισαβίας), ενώ από την εποχή της ρωμαϊοκρατίας έως σήμερα ονομάζεται Λακωνία και οι κάτοικοί της Λάκωνες και Λακεδαιμόνιοι.

Ειδικότερα, οι ομηρικοί προσδιορισμοί δία, κοίλη και ερατεινή, αναφερόμενοι στο «Λακεδαιμών», χαρακτηρίζουν την «ευρείη» και «καλλιγύναικα» Σπάρτη, έδρα του βασιλείου του Μενελάου και της Ελένης, στην καρδιά της εύφορης πεδιάδας του Ευρώτα, πρωτεύουσα από τότε της Λακωνικής.

Τα γεωγραφικά όρια της περιοχής από τα οποία, με επίκεντρο και πρωταγωνιστή τη Σπάρτη, πηγάζει και στα οποία διαδραματίζεται η πολυτάραχη ζωή των Λακεδαιμονίων είναι στον βορρά τα Αρκαδικά βουνά, η Μεσσηνία και η θάλασσά της, στα δυτικά, στα ανατολικά και στα νότια το Μυρτώο πέλαγος και ο Λακωνικός κόλπος· ολόκληρες περιοχές, επειδή έμειναν για αιώνες αναπόσπαστα συνδεδεμένες μαζί της, όπως η Μεσσηνία και η Κυνουρία στα βορειοανατολικά, περιλαμβάνονταν στα όρια της αρχαίας Λακωνικής.

Προϊστορικοί χρόνοι. Από την αρχαιολογική έρευνα είναι γνωστό ότι η Λακωνία κατοικήθηκε σε όλη τη διάρκεια της προϊστορικής εποχής. Τα σημαντικότερα νεολιθικά κέντρα και οι περίπου δέκα συνολικά θέσεις που έχουν βρεθεί μέχρι σήμερα βρίσκονται στην κοιλάδα του Ευρώτα, νότια της Σπάρτης (Κουφόβουνο), στην πεδινή περιοχή των εκβολών του ποταμού (Αστέρι) και στα σπήλαια του Διρού, στις δυτικές ακτές της Μάνης. Οι πρώιμες φάσεις της εποχής του χαλκού (πρωτοελλαδική και μεσοελλαδική) αντιπροσωπεύονται με ένα πολύ μεγαλύτερο αριθμό θέσεων (26 πρωτοελλαδικές και 17 μεσοελλαδικές), οι περισσότερες από τις οποίες βρίσκονται σε περιοχές και από τις δύο πλευρές του Ευρώτα, στο γεωγραφικό τρίγωνο που σχηματίζεται από τις πόλεις Σπάρτη, Γύθειο και Μολάοι. Η ύστερη φάση της εποχής του χαλκού, η μυκηναϊκή, αντιπροσωπεύεται στη Λακωνία από περίπου σαράντα θέσεις τις οποίες έχει διαπιστώσει η αρχαιολογική έρευνα οι οποίες, κατά κύριο λόγο, περιλαμβάνονται στο ίδιο γεωγραφικό τρίγωνο Σπάρτης, Γυθείου και Μολάων, στην ενδοχώρα δηλαδή, βόρεια του μυχού του Λακωνικού κόλπου και κατά μήκος του ποταμού Ευρώτα. Εκτός από την ίδια τη Σπάρτη, η οποία κατά τη μυκηναϊκή εποχή δεν βρισκόταν ακριβώς εκεί όπου αργότερα δημιουργήθηκε με την ίδια ονομασία η πόλη των ιστορικών χρόνων, είναι γνωστές από τον Όμηρο μερικές ακόμα από τις αρχαιότερες λακωνικές πόλεις της προδωρικής, αχαιϊκής Λακεδαιμόνας: Αμικλές, Θεράπνη (Μενελαίον), Φάρις και Βρυσεαί στην επάνω κοιλάδα του Ευρώτα· Έλος στην περιοχή των εκβολών του ποταμού· Μέση, Λας, Οίτυλος και Καρδαμύλη στα παράλια της χερσονήσου του Ταΰγετου. Τα πασίγνωστα χρυσά κύπελλα από τον θολωτό τάφο του Βαφειού, στην περιοχή των Αμικλών προς τη Φάρι, τα άλλα αξιόλογα ευρήματα από άλλους επίσης μυκηναϊκούς τάφους της περιοχής καθώς και οι περιγραφές και οι χαρακτηρισμοί του Ομήρου για

τους θησαυρούς των ανακτόρων του Μενελάου στη Σπάρτη, παρέχουν μια εικόνα του βασιλικού πλούτου των Αχαιών ηγεμόνων της Λακωνίας.

Ιστορικοί χρόνοι. Ύστερα από τον πόλεμο της Τροίας και τις αναστατώσεις που συγκλόνισαν ιδιαίτερα την Πελοπόννησο, με τη λεγόμενη κάθοδο των Δωριέων και μετά την εγκατάστασή τους στη Λακωνία, οι Λαικεδαιμόνιοι, ξεκινώντας από μια κοινότητα με μορφή διαρκούς στρατοπέδου που συγκρότησαν οι μικροί –γύρω από την ακρόπολη της Σπάρτης– αρχαιότεροι οικισμοί της Πιπάνης, της Δύμης, της Μεσόας, της Κυνόσουρας και των Λιμνών, και με εκπληκτικά μεθοδική και πειθαρχημένη πολιτική, θρησκευτική και στρατιωτική οργάνωση, κατόρθωσαν όχι μόνο να κυριαρχήσουν για αιώνες στη νότια Πελοπόννησο και έξω από τα σύνορά της, να αμφισβητήσουν νικηφόρα σε πανελλήνια κλίμακα την κυριαρχία ακόμα και της ίδιας της Αθήνας αλλά και να διαδραματίσουν έναν γενικότερο πολιτικό, στρατιωτικό, οικονομικό και ηθικοπλαστικό ηγετικό ρόλο στην πορεία και στη διαμόρφωση του αρχαίου ελληνικού κόσμου, τόσο στον χερσαίο και στον νησιωτικό κορμό της Ελλάδας όσο και στον χώρο των αρχαίων ελληνικών αποικιών και ιδιαίτερα της Κάτω Ιταλίας και της Σικελίας. Εκτός όμως από τη Σπάρτη, που αναπτύχθηκε στην άνω κοιλάδα του Ευρώτα, οι πολλές μικρές και μεγαλύτερες μεμονωμένες κοιλάδες που υπήρχαν στην ενδοχώρα κατά μήκος του ποταμού και ανάμεσα στους κορμούς και στις ορεινές διακλαδώσεις του Ταΰγετου και του Πάρνωννα, όπως και οι πολλοί μικροί κόλποι στα παράλια, ευνόησαν τη δημιουργία κατά την αρχαιότητα ενός εκπληκτικά μεγάλου αριθμού μικρών πόλεων στη Λακωνική, η οποία γι' αυτό ονομάστηκε Εκατόμπολις.

Οι κυριότερες πόλεις της Λακωνικής, τις οποίες αναφέρουν ο Στράβων και ο Παιουσανίας, στα βόρεια και πολύ κοντά στα αρκαδικά σύνορα είναι η Αίγυς (την οποία κατέστρεψαν οι Λαικεδαιμόνιοι για τη φιλοαρκαδική πολιτική των κατοίκων της την εποχή που βασιλεύε ο Αρχέλαος)· πιο Δ και στην ίδια απόσταση με τη συνοριακή περιοχή η Βελεμίνα (σύμφωνα με τον Στράβωνα Μελμινάτις) με άφθονες πηγές, την οποία διέσχιζε ο Ευρώτας και στην οποία ανήκουν τα αρχαία κατάλοιπα από τείχη και οικοδομήματα που αποκαλύφθηκαν κοντά στο χωριό Πετρίνα· και πιο νότια η εύφορη Πελλάνα όπου είχε εγκατασταθεί ο Τυνδάρεως και υπήρχε ιερό του Ασκληπιού. Η θέση της τοποθετείται κοντά στο σημερινό χωριό Γεωργίτσι, όπου βρέθηκαν αρχιτεκτονικά μέλη, γλυπτά και αγγεία. Η θέση της Πελλάνας ήταν εξαιρετικά σπουδαία, επειδή βρισκόταν ακριβώς πάνω στον δρόμο που οδηγούσε από τη Σπάρτη στη Μεγαλόπολη. Ανατολικά της Πελλάνας και πέρα από την αριστερή όχθη του Ευρώτα βρίσκεται η Σελλασία, που ήταν ακριβώς στο πέρασμα του αρχαίου δρόμου από τη Σπάρτη προς την Αρκαδία. Η περίφημη μάχη, το 222 π.Χ., μεταξύ των Σπαρτιατών και των Μακεδόνων και των συμμάχων τους στη Σελλασία που οδήγησε στην καταστροφή της πόλης και στην είσοδο του βασιλιά της Μακεδονίας Αντιγόνου Γ' στη Σπάρτη, επέφερε τραγικές επιπτώσεις εις βάρος του θεσμού της βασιλείας στη Σπάρτη, ο οποίος έκτοτε καταργήθηκε οριστικά. Πιο νότια από τη Σελλασία και πολύ κοντά στα βορειανατολικά της Σπάρτης βρισκόταν η πόλη Θεράπινη, όπου από την αρχαιότητα ακόμα πιστευόταν ότι αποτελούσε την έδρα των Αχαιών βασιλιάδων της Σπάρτης, εκεί όπου σήμερα

βρίσκονται τα ερείπια του μεταγενέστερου ιερού του Μενέλαου και της Ελένης (Μενελαίον). Στην επάνω κοιλάδα του Ευρώτα και τριγύρω από τη Σπάρτη υπήρχαν επίσης οι πόλεις Αλεσία, νότια του χωριού Άγιος Ιωάννης, με λείψανα κτιρίων των κλασικών χρόνων, Βρυσσαί, κοντά στο εκκλησάκι του Αγίου Βασιλείου στο Ξηροκάμπι, Φάρις και Αμικλές, στα νότια της Σπάρτης, στις οποίες η ζωή συνεχίζεται από τη μυκηναϊκή εποχή έως και τους ιστορικούς χρόνους. Η πόλη Αμικλές, που ήταν σπουδαιότερη σε σημασία από τη Σπάρτη, είχε στην ακρόπολή της ιερό του Υάκινθου και του Αμικλαίου Απόλλωνα, όπου βρισκόταν και το φημισμένο τεράστιο λατρευτικό άγαλμα του θεού· εκεί η ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε σημαντικά αρχιτεκτονικά λείψανα από τη θεμελίωση του βωμού και τον θρόνο του Απόλλωνα, έργο του Βαθυκλέους, του τέλους του 6ου αι. π.Χ.

Ανατολικά των Αμικλών βρισκόταν η πόλη Σελινούς και νοτιανατολικά της η πόλη Γερόνθαι στο σημερινό χωριό Γεράκι, με λείψανα της εποχής του χαλκού και της ύστερης αρχαιότητας, ενώ πιο νότια στον μυχό του Λακωνικού κόλπου βρισκόταν το Έλος και πιο κάτω οι Ακρεαί με λείψανα κτισμάτων από τη ρωμαϊκή εποχή. Ακόμα πιο χαμηλά, στη μικρή χερσόνησο του ακρωτηρίου Ξυλί, βρίσκονταν οι παραλιακές πόλεις Κυπαρισσία και Ασωπός, λείψανα από οικοδομήματα των οποίων υπάρχουν ακόμα και μέσα στη θάλασσα.

Άλλη πόλη της Λακωνικής, στον μυχό του Βοιωτικού κόλπου, απέναντι από την Ελαφρόνησο (Όνου Γνάθος), ήταν οι Βοιαί, ένα από τα πιο σημαντικά λιμάνια των Λαικεδαιμονίων. Οικοδομικά λείψανα της αρχαίας πόλης, αγάλματα και επιγραφές των ρωμαϊκών χρόνων ανακαλύπτονται διαρκώς στη σύγχρονη Νεάπολη, που άρχισε να χτίζεται λίγο πριν από το 1840, στη θέση των εγκαταλεημένων από τους ρωμαϊκούς χρόνους αρχαίων Βοιών.

Κατά μήκος των ανατολικών ακτών της χερσονήσου του Πάρωνα βρισκόταν οι πόλεις: Σίδα στο ακρωτήριο του Μαλέα, πιο πάνω το φρούριο της Μινώας, και πιο βόρεια, στη σειρά, η Επίδαυρος Λιμηρά (Μονεμβασία), η Ζάραξ, τα Κύφραντα και κοντά στα σύνορα της Κυνουρίας η πόλη Πρασιαί (Βρασιαί).

Άλλη γνωστή πόλη της Λακωνικής, φημισμένη για τα λατομεία του περιζήτητου κροκεάτη λίθου (μαρμαρ Lacedaemonium) ήταν οι Κροκεαί. Τα λείψανα της αρχαίας πόλης βρίσκονται νοτιανατολικά από τις σημερινές Κροκεές και το κύριο λατομείο της περιοχής λίγο πιο νότια στην τοποθεσία Ψηφί. Νοτιοδυτικά των Κροκεών βρισκόταν στην αρχαιότητα η πόλη Αιγαιαί ή Αιγιάι, που δεν είναι εξακριβωμένο αν είναι ακριβώς στην ίδια θέση με τη γνωστή ομηρική πόλη Αυγαιαί.

Λίγο πιο βόρεια από τη θέση του σημερινού Γυθείου, στην Παλαιόπολη, βρισκόταν το αρχαίο Γύθειο, απέναντι από το νησάκι της Κρανάης και νοτιανατολικά των σημερινών Αγιών. Από την αρχαία αυτή πόλη σώζονται ερείπια οικοδομημάτων με ψηφιδωτά δάπεδα, υδραγωγείο, ναός των αυτοκρατόρων Αυγούστου και Τιβερίου

(Καισάρειον), λουτρά και θέατρο, όλα από την εποχή των ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων. Το Γύθειο ήταν το κυριότερο λιμάνι των Λακεδαιμονίων, που είχε μετατραπεί σε ναύσταθμο με τεχνικά προστατευτικά έργα και εκβαθύνσεις. Κατά την περίοδο των ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων το λιμάνι του Γυθείου ήταν το πιο σημαντικό εξαγωγικό εμπορικό κέντρο της Λακωνίας και ιδιαίτερα ολόκληρης της Μάνης. Στα νότια του Γυθείου βρισκόταν η πόλη Λας και πιο κάτω, στον μυχό του κολπίσκου όπου εκβάλλει ο Σκύρας, η Ασίνη, η οποία ταυτίζεται με τα ερείπια που βρέθηκαν στο λιμάνι του Σκουταριού.

Στο εσωτερικό της περιοχής βρίσκεται η πόλη Πύρριχος, με λείψανα από οικοδομήματα της ρωμαϊκής εποχής, ενώ στον μικρό όρμο του Κότρωνα τοποθετείται η αρχαία Τενθρώνη και πολύ πιο χαμηλά, κοντά στο σημερινό Πόρτο-Κάγιο, στα όρια της αρχαίας Λακωνίας, αναφέρονται από τους αρχαίους συγγραφείς διάφορες μικρές πόλεις. Η Καινήπολις, κοντά στη σημερινή Βάθεια, με άφθονα λείψανα ρωμαϊκών χρόνων και με ιερό του Ποσειδώνα (ή, σύμφωνα με τον Πausανία, ιερό της Αφροδίτης), η Ιππόλα, που τοποθετείται στα δυτικά του χωριού Κηπούλα, πάνω από τον απόκρημνο βράχο των Θυρίδων, όπου αναγνωρίζεται και το ιερό της Ιππολαϊπίδας Αθηνάς. Πιο βόρεια από την Ιππόλα και πολύ κοντά στον μικρό κόλπο του Μεζάπου βρίσκεται η φημισμένη στην αρχαιότητα για τα πολλά περιστερία της Μέσα. Η ομηρική Μέση δεν είναι βέβαιο αν βρισκόταν στην πόλη Μέσα των ιστορικών χρόνων. Πολύ πιο βόρεια στην ακτή και πάνω από τον μυχό του κόλπου Λιμένι, όπου βρίσκεται σήμερα ο οικισμός Καραβοστάσι, ήταν το αρχαίο Οίτυλο, ακριβώς στην ίδια θέση με το σημερινό, με θέα προς την απέναντι πλαγιά, όπου υπάρχει το μεσαιωνικό κάστρο του Κελεφά. Λείψανα της αρχαίας πόλης του Οπύλου –αρχιτεκτονικά μέλη, ιωνικά κιονόκρανα και κίονες– βρέθηκαν τόσο μέσα στο σημερινό ομώνυμο χωριό όσο και στην περιοχή της πλαγιάς, κοντά στον μυχό του κόλπου. Μεταξύ του Οπύλου και της Καρδαμύλης ήταν η αρχαία πόλη Θαλάμαι (σήμερα Θαλάμες), η Πέφνος και το Λεύκτρον, πόλεις επίσης της αρχαίας Λακωνικής που ανήκουν σήμερα στον νομό Μεσσηνίας.

Πλούσιο οδικό δίκτυο με αμαξωτούς δρόμους εξυπηρετούσε στην αρχαιότητα την εκατόμπολιν της Λακωνίας για τη διακίνηση του πληθυσμού και τις εμπορικές μεταφορές στο εσωτερικό, με κύριες αρτηρίες μεταξύ Σπάρτης και Γυθείου και μεταξύ Σπάρτης και Επιδαύρου Λιμηράς (Μονεμβασία), που ένωναν την πρωτεύουσα της Λακωνίας με τα δύο σημαντικότερα λιμάνια της. Η επικοινωνία, εξάλλου, εκτός των συνόρων της Λακωνίας γινόταν από τα λιμάνια του Γυθείου και της Επιδαύρου Λιμηράς και με τρεις κύριες οδικές αρτηρίες, από τις οποίες η μία περνούσε μέσα από τη Σελλασία και οδηγούσε στην Τεγέα και στο Άργος, η άλλη έφτανε μέσα από την Πελλάνα στη Μεγαλόπολη και η τρίτη μέσω του Ταΰγετου (Μεγάλη Λαγκάδα) στις πόλεις της Μεσσηνίας. Τα ίχνη των αρχαίων αυτών αρτηριών ακολούθησαν οι μεταγενέστεροι δρόμοι στην περιοχή, κατά τη διάρκεια των βυζαντινών, των μεσαιωνικών και των νεότερων χρόνων.

Σε καμία άλλη γεωγραφική περιοχή και ανθρώπινη κοινωνία της αρχαιότητας, η ιστορία δεν συνδέθηκε και δεν ταυτίστηκε τόσο στενά με την ηγέπδα μεγάλη πόλη της όσο η Λακωνία με τη Σπάρτη· έτσι μπορεί να υποστηριχθεί ότι ο μακρότατος δραματικός και πολυτάραχος πολιτικοστρατιωτικός βίος των Λαικεδαιμονίων αλλά και η ιδιότυπη λακωνική φιλοσοφική θεώρηση για το άτομο και τη θέση του στο σύνολο της ανθρώπινης κοινωνίας, που καθρεφτίζονται στην οργάνωση του ιδιωτικού και του δημόσιου βίου των Λαικεδαιμονίων, βρίσκουν απόλυτα την έκφρασή τους στη μικρή, ολιγαρχική και αφάνταστα δυναμική, συντηρητική πολιτεία της Σπάρτης, η οποία αποτέλεσε μοναδικό ιστορικό φαινόμενο προσφοράς και καθόλου δεκτικότητας στους τομείς της κοινωνικής δραστηριότητας και της πνευματικής δημιουργίας. Η μυθολογία, η ιστορία, η τέχνη και ο πολιτισμός των αρχαίων Λαικεδαιμονίων αναφέρονται λεπτομερώς στο λήμμα Σπάρτη, όπως επίσης τα σχετικά με το Κοινόν των Λαικεδαιμονίων, τον ιδιαίτερο πολιτικό οργανισμό που ίδρυσαν όταν αποσπάστηκαν από τη Σπάρτη κυρίως οι παραλιακές πόλεις της Λακωνικής, οι οποίες σταμάτησαν τυπικά από τότε να ταυτίζονται με την ιστορία της Σπάρτης. Η περίοδος από το 22 π.Χ., οπότε το Κοινόν των Λαικεδαιμονίων μετονομάστηκε σε Κοινόν των Ελευθερολακώνων, έως τα μέσα του 3ου αι. μ.Χ. είναι περίοδος ακμής και δύναμης των πόλεων της Λακωνικής και ιδιαίτερα εκείνων που ανήκαν στο Κοινόν των Ελευθερολακώνων.

Για την ιστορία της Λακωνικής στους χρόνους της ύστερης αρχαιότητας είναι ελάχιστες οι πηγές και οι πληροφορίες. Είναι γνωστό ότι κατά τον 3ο αι. μ.Χ. υπήρχε στη Σπάρτη χριστιανικός ναός καθώς και ότι ο Ρωμαίος αυτοκράτορας Καρακάλλας είχε συγκροτήσει δύο στρατιωτικούς λόχους από Λάκωνες οπλίτες, τους γνωστούς με τις ονομασίες Πιτανάτην και Λακωνικόν. Τον ίδιο αιώνα βαρβαρικές επιδρομές στη Λακωνία είχαν αποτέλεσμα τη λεηλασία της Σπάρτης, ενώ τον 4ο αι. μ.Χ. φοβερός σεισμός και επιδρομές των Γόθων του Αλάρικου κατέστρεψαν οριστικά τη Σπάρτη και την εκατόμπολη της Λακωνικής. Πάνω στα ερείπια της κατεστραμμένης αρχαίας πόλης της Σπάρτης χτίστηκε, από τον 5ο αι. μ.Χ., η χριστιανική πόλη γνωστή στο εξής ως Λαικεδαίμονα.

Κατά την πρώτη περίοδο των βυζαντινών χρόνων η Λακωνική υπήχθη στην επαρχία της Ελλάδας και αργότερα, μετά τη διοικητική οργάνωση των θεμάτων της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, στο θέμα της Πελοποννήσου. Τα ιστορικά γεγονότα και οι τύχες της Λακωνίας έως την εγκατάλειψη του συνοικισμού της Λαικεδαίμονας επάνω στον χώρο της Σπάρτης και την ίδρυση στον κοντινό λόφο του Ταΰγετου του μεσαιωνικού Μιστρά από τους Φράγκους τον 13ο αι. περιλαμβάνονται στο λήμμα Μιστράς, ως άμεσα συνδεδεμένα με αυτόν ιστορία.